

zambia voor 'gevoorderden'

© 1996 W. van Binsbergen

Ontnuchterende impressies van een onderzoeksreis

Mijn bijdrage zet misschien een domper op de feestvreugde rond het 75e nummer van de *Zambia Nieuwsbrief*, en toont natuurlijk maar één aspect van hedendaags Zambia — maar dan wel een aspect dat in heel Afrika op dit moment sterk aan de orde is. In een zo kort stukje kan ik slechts wat beelden neerzetten, niet een evenwichtig, alle misverstanden voorkomend betoog.

Enige maanden geleden was het weer tijd voor mijn jaarlijkse reis naar Zambia, waar ik sinds 1972 onderzoek verricht in Kaoma district. Deze keer wilde ik mijn gegevens aanvullen over de *nganga* Tetangimbu, een wat oudere Luvale uit Kalabo-district, en sinds de nadagen van het Kaunda-regiem actief als heksenjager. Al in 1992 had ik uitvoerig over hem gehoord, toen mijn Zambiaanse adoptief-vader, weer eens van hekserij beschuldigd door dezelfde querulante neef over wie ik al in 1974 gepubliceerd had, ternaauwernood aan gifmoord leek te zijn ontkomen; wat hem zogenaamd had gered was dat neeflief net niet genoeg geld bij zich had gehad om Tetangimbu te betalen, en onze verwanten ter plaatse hadden geweigerd de som aan te vullen 'want die man is een moordenaar'.

In 1994 had ik het verlaten en platgebrande dorp bezocht waar Tetangimbu zijn activiteiten had verricht, en ik had wat interviews gehouden in de omringende dorpen waarvandaan zijn helpers waren gerecruteerd; Tetangimbu bleek daar nog steeds de held, want nog nooit had men zo weinig last gehad van heksen als tijdens zijn optreden. Naar algemeen gerucht zou het heksenjagen door hem beoefend zijn met industriële, aan de Zambiaanse Tomo Nyirenda (1925) en aan de Europese heksenjagers (1500-1700) herinnerende regelmaat, zodat hij een speciale begraafplaats voor zijn

slachtoffers had moeten aanleggen.

Hij liep begin 1992 tegen de lamp na het verdwijnen van twee kinderen die hij van hekserij had beschuldigd; toevallig hadden zij een juridisch onderlegd familielid in de grote stad, dat de zaak aanhangig heeft gemaakt. Er volgde een uitvoerig politie-onderzoek, en allerlei voorwerpen werden in beslaggenomen wier vernietiging ik nog heb proberen te voorkomen in het belang van de wetenschap. Volgens de voorzitter van de Kaoma Rural Council kon ik de desbetreffende dossiers zonder probleem komen inzien.

Terwijl er een jaar tevoren grote openheid rond de hele zaak bestond, bleek zij inmiddels in de doofpot gestopt te zijn. De ambtenaren die mij toegang tot de dossiers moesten geven bleken voor onbepaalde tijd de stad uit. Het proces leek nooit te hebben plaatsgevonden. Bestonden de dossiers nog? En waar waren zij dan? Was Tetangimbu wel de massamoordenaar waarvoor de publieke opinie hem thans uitmaakt?

Het tweede raadsel is dan hoe hij enige jaren zijn gang heeft kunnen gaan, niet in een ver afgelegen dorp, maar onder de rook van Mangango, dat met zijn katholieke missie, middelbare school, ziekenhuis, markt, en grootscheepse verbouw van marktgewassen weliswaar de typische sociologische context vormt voor hekserijbeschuldigingen in hedendaags Afrika, maar dat tegelijk een knooppunt van informatie en verkeer is.

Als Tetangimbu inderdaad als massamoordenaar optrad in de overgangsperiode tussen Kaunda en Chiluba, dan moet dat gebeurd zijn met stilzwijgende instemming van de districtsoverheid — hetzij omdat de functionarissen het uitroeien van heksen ook een loffelijke activiteit acht-

ten, hetzij omdat zij moesten erkennen dat de staat in ieder geval niet bij machte was om met wettige middelen de orde te creëren die de *nganga* de mensen voorspiegelde met zijn strafgericht.

Nadat hij in 1992 naar Namibia gevlucht was, bleek Tetangimbu begin 1995 zonder problemen terug te zijn geweest, hangende het proces. Geruchten schrijven zijn vlucht dan ook toe, niet aan angst voor de overheid, maar aan de agressieve opstelling van zijn cliënten, die hem verweeten geld en koeien in ontvangst te hebben genomen niet voor heksenjagen maar (wat bijna het omgekeerde is) voor succesmedicijn, zonder tastbaar resultaat.

Het kleine districtscentrum Kaoma, waar ik achter de dossiers aanjaag, heeft in de loop der jaren enigszins stedelijke trekken aangenomen. In vele opzichten (van prostitutie tot Lion's Club tot fax modems) bestaat hier bepaald niet de plattelandscultuur die ik uit de afgelegen dorpen van dit district ken.

In deze aarzelend-stedelijke cultuur bestaan toverij en hekserij onverminderd voort, maar zijn niet meer openlijk bespreekbaar. *Nganga's* treden in het geheim op. Een campagne van de districtsoverheid om hen te registreren en te bundelen met de westerse gezondheidszorg, mislukte: zij verkozen de schaduw.

Beschermen zij onschuldige beroepsgeheimen? Dekken zij onoirbare praktijken af tegen staatsingrijpen? Of zijn zij op hun hoede voor een publieke opinie die niet langer de *nganga* ziet als een vanzelfsprekende, zowel positief als negatief beladen figuur in de dorpsgemeenschap, maar hem, vooral in de stad, begint te beschouwen als een verpersoonlijking van eenduidig sinistere krachten, wier inzet (macht en materiele rijkdom vooral in de vorm van consumptiegoederen) even dodelijk is als (voor de meesten) onbereikbaar?

Niettemin is hekserij-achtig geweld voortdurend aanwezig in het bewustzijn van de inwoners van Kaoma.

Omwille van de lange reistijd en de criminaliteit verleggen opkomende regionale centra in het westen, zoals Lukulu, voor groothandelsdoeleinden hun aandacht van Lusaka naar Kaoma, dat daardoor een zekere opbloei doormaakt. In korte tijd is het aantal winkelbedrijven in Kaoma sterk toegenomen, in fel contrast met de

THE POST, MAY 28, 1996

onder Chiluba bevorderde ontmanteling van parastataals zoals NIEC. Naar goed gebruik in heel Zuidelijk Centraal Afrika wordt het succes van deze nieuwe ondernemingen bevorderd door medicijn, waarin niet zelden door moord verkregen menselijke resten (hart, penis, testikels, hersenen) het hoofdbestanddeel vormen.

In 1994-95 werden drie op de legerbasis buiten Kaoma gelegerde soldaten 's nachts vermoord, en hun in het bos gevonden lijken misten de aangegeven organen ten teken dat het medicijn-moorden betrof, van een type dat in onbruik was geraakt sinds het eind van de jaren 1950, toen dergelijke moorden de slachtingen weerspiegelden aan de vooravond van de onafhankelijkheid. Iedereen is zich er tegenwoordig van bewust dat het districtscentrum 's nachts onveilig is, vooral in weekenden, en wat men meer vreest dan berovingen zijn dit soort medicijnmoorden, die immers rijk en arm, vriend en onbekende kunnen treffen.

Tegen deze achtergronden lijkt het openlijke optreden van Tetangimbo als heksenjager des te opmerkelijker, en niet echt in het verlengde te liggen van de regelmatige opvolging van hekserij-uitroeiingsbewegingen in het district en zijn omgeving sinds het begin van de twintigste eeuw.

Hoe sterk moet je als *nganga* staan om je zoveel openlijkheid te kunnen permitteren? Welke banden moet je hebben met de overheid? Hoe past dit alles in de sfeer van volstreekte anomie, van erosie en afsterven van het openbare leven zoals die de laatste jaren van de Tweede Republiek kenmerkte? Hoe recruteer je als heksenjager je helpers en weet je ze aan je te binden? Hoe dek je je in tegen een in principe vijandige publieke opinie? Gaf Tetangimbo daarom in 1989 drie ossen als voedsel voor de feestgangers op het jaarlijkse Kazanga-festival ter plaatse? Hoe moordlustig was hij in feite? Hoe stoot je van insinuaties door tot harde wetenschappelijke gegevens?

Tegelijk blijkt het voor mij als onderzoeker moeilijk om een geloofwaardige reden te presenteren voor mijn nieuwsgierigheid naar het wel en wee van Tetangimbu, in dit districtscentrum, waar ik na een kwart eeuw dorpsonderzoek nog steeds een nauwelijks getolereerde buitenstaander ben, omdat de door mij bestudeerde Nkoya er nog steeds de minderheid vormen. Het feit dat ik jaren geleden een proefschrift over de plaatselijke religie heb geschreven, en dat ik meer recent een politiek-historische studie over het district heb geschreven waarvan de Zambiaanse editie in 1994 aan de burgemeester van Kaoma is aangeboden, zegt de bewoners veel minder dan dat ik op

de flaptekst van dat laatste boek zelf onder meer als *nganga* wordt geafficheerd. Ben ik dan de geheime bondgenoot van Tetangimbu? Probeer ik de plaats die met zijn vertrek is opgevallen, zelf te bezetten?

De oudere broer van een plaatselijke ondernemer, een goede vriend, is overleden en ik kom hem op zijn kantoor condoleren. Een van zijn neefjes, die vanaf de straat op de winkel let, houdt mij vertrouwelijk staande. Hij had begrepen dat ik mij bezighoud met heksenjagen. Kan ik niets voor hem doen: zijn grootmoeder is enige weken geleden gestorven, maar de familie gelooft niet dat zij dood is, vermoedt dat zij alleen maar tot zombie (*muhole*: 'een verborgene') gemaakt is en nu ergens anders dwangarbeid verricht; het graf zal dus ook wel leeg zijn. Kan ik haar niet terugbrengen, het geeft niet of zij dan misschien wat raar in het hoofd zal blijken, als ze maar terugkomt. 'We houden teveel van haar. We weten ook wel wie het gedaan heeft, dat is juist het erge: mijn eigen grootvader, in een andere tak van de familie.'

Hier heb ik geen zin in, denk ik. Ik voel deernis met de jongen maar juist daarom wil ik met zijn waan niet meegaan. Wat hij vraagt kan ik werkelijk niet. Ik wil ook de plaatselijke specialisten — aan wie immers moordlust wordt toegeschreven — liever niet voor de voeten lopen. Hoe jaloers zij hun cliënten / patiënten bewaken tegen rivalen is mij al twintig jaar geleden duidelijk geworden, toen ik samen met mijn vrouw in ons onderzoeksdorp op aandringen van de bewoners een kliniekje voor westerse geneeskunst was begonnen, en wij de lange reeks van ziekten die mijn gezin spoedig daarop trof, zagen opgevat als de wraak van de door mij brodeloos gemaakte *nganga*'s.

De Afrikaanse geneeskunst die ik veel later in Botswana heb geleerd, is vooral een vorm van psychotherapie, waarin de genezers weliswaar doorgaan voor reïncarnaties en eerbiedige zegslieden van vooroudergeesten, maar waarin met de cliënten zelf niet wordt gesold op de grens van leven en dood. De geneeskunst in westelijk Zambia (*wunganga*, 'kunst van de tovenaars') is toch van een heel andere signatuur, met veel meer cynische overmoed, manipulatief, vingervlug, extreem en megalomaan, en zij legitimeert zich juist door zich met veel machtsvertoon te laten gelden in het aangezicht van de dood, en over het graf heen.

Veinzen dat ik er allemaal niets van weet is echter ook mijn eer te na. 'Iemand terugroepen uit de dood, dat kan toch alleen Jezus?' Maar de jongen denkt dat ik dat alleen maar zeg om mijn prijs op te drijven. Ik jok maar

dat mijn licentie helaas alleen voor Botswana geldig is. Er zijn hier toch ook hele goede plaatselijke *nganga*'s? Hij verzucht dat nu Tetangimbu heeft moeten vluchten voor telegestelde cliënten, er alleen nog iemand in Kalabo is, ene Saasa, driehonderd kilometer van hier, en die is niet te vertrouwen...

Een man, verdacht van hekserij, wordt 'medicijn' gegeven om te bepalen of hij schuldig is of niet. Uit: *The peoples of Zambia*, Sally Aldridge 1978

Een grimmige en wanhopige sfeer, die niet zozeer een terugval naar oeroude plaatselijke cultuurvormen laat zien maar waarin veeleer, met een mengsel van nieuwe en oude voorstellingen, wordt ingespeeld op het verval van de postkoloniale staat en zijn economie, om werkelijkheid te verlenen aan koortsdromen over welstand en over superieure greep op de dingen. Ook dat is het Zambia van vandaag.

Die grimmigheid uit zich ook in de geruchten dat getuigen en opsporingsambtenaren van de zaak Tetangimbu zijn omgekocht, en dat andere getuigen onder verdachte omstandigheden zijn gestorven. Elk geval van een heksenjager zou dit soort geruchten aantrekken; maar het lijkt voorbarig om ze dadelijk helemaal naar het rijk der fabelen te verwijzen, zolang wij ernstig rekening moeten houden met de mogelijkheid dat Tetangimbu inderdaad op ruime schaal moorddadig is opgetreden.

Het meest kenmerkende van de situatie is eigenlijk de onzekerheid, de dreiging die daarvan uitgaat, en de macht en aanzien die dat dan weer oplevert voor enkelingen. Het is goed mogelijk dat de inwoners en ambtenaren van Kaoma in mij de geheime achterhoede zagen van een politie-onderzoek dat naar verluidt zal worden heropend en zich ook op de betrokken politiebemannen zelf gaat richten. Een functionaris uit Lusaka zou in aantocht zijn — maar als de pseudo-revisor in Gogoljs toneelstuk, heb ik op zijn komst maar niet gewacht.

W. van Binsbergen